
BAJNOK DÁNIEL

A MAKEDÓNOK ATHÉNI BARÁTAI

A klasszikus Athént megosztó egyik legfőbb törésvonal a Kr. e. 340-es és 330-as években a makedónkérdés volt: hogyan viszonyuljon a szövetségi rendszerét nélkülöző polis a II. Philippos alatt felemelkedő és idővel Hellas egészét fenyegető makedón királysághoz?¹ Bár a mai kutatás már rég nem osztja fel hősiek ellenállókra és gyáva megalkuvókra a kor politikusait, továbbra is jellemző a szakirodalomban, hogy a szónokokat a makedónbarát vagy éppen a makedónellenes irányzat tagjainak tekintik. De vajon van-e létjogosultsága e címkéknek? Jelen tanulmány azt vizsgálja a 330-as évek viszonylatában, hogy a vezető „makedónbarát” szónokok (elsősorban Aischinés, Phókión és Démadés) közös platformon álló és együttműködő ágensek voltak-e, vagy inkább önálló véleményvezérek; illetve hogy egyáltalán beszélhetünk-e ekkor makedónpárti irányzatról Athénban.

1. A makedónkérdés

II. Philippos (359–336) uralomra jutása után néhány éven belül számos olyan erőd és város került a makedónok kezére az Égei-tenger északi vidékén, amelyek korábban athéni érdekeltségnek számítottak: 357-ben Amphipolis és Pydna, aztán Poteidaia (356) és Methóné (354). Eközben Athén erőit lekötötte a szövetségeseivel vívott háború (357–355). Miután pedig Philippos beavatkozott a Hellas középső vidékén dúló Harmadik Szent Háborúba is, ráadásul 348-ban hosszú ostrom után bevette a Chalkidiké Szövetség fővárosát, Olynthost, minden athéni számára nyilvánvaló jelentőségűvé vált a makedón fenyegetés.² Ezzel összefüggésben felmerült a stratégiai kérdés: miként viszonyuljon a szövetségi rendszerét nélkülözni kénytelen Athén az egyre komolyabb egzisztenciális veszélyt jelentő és folyamatosan terjeszkedő makedón királysághoz?

Egymás érdekeit keresztező hatalmak viszonylatában két véglet lehetséges: a megbékélésre törekvés és az agresszív konfrontáció, és ez kijelöli a makedónkérdésre adható válasz két sarokpontját, amelyek között természetesen sokféle átmenet szöbe jöhetett II. Philippos, majd utána fia, III. Alexandros uralma (336–323) idején is. Fontos azonban megjegyezni, hogy a makedónkérdés

1 Tisztelettel ajánlom ezt a tanulmányt kötetünk ünnepeltjeinek. Kertész István professzor úr munkái, amelyekben ugyanezt a történeti helyzetet makedón oldalról mutatja be, fontos inspirációt jelentettek számomra. – Jelen tanulmányban minden évszám Kr. e. értendő. Ahol nincs fordító megjelölve, ott a forrásszemelvényeket magam fordítottam.

2 Ehhez magyarul lásd Kertész 2000: 53–57 és Kertész 2002: 230–235.

alapvetően máshogy jelentkezett a döntő jelentőségű chairóneiai ütközet (338) előtt és után, és ez a tanulmány az ütközet előkészületeitől a Koszorú-perig (330) tartó időszakra fókuszál.

Chairóneia előtt nem volt jelentős közvetlen fegyveres összecsapás Athén és Makedónia közt, ami világossá tette volna a tényleges erőviszonyokat. Bár a 346-ban megkötött philokratési béke³ az első perctől fogva nyilvánvalóan nem Athénnek kedvezett, és mindvégig igen bizonytalan lábakon állt, a következő néhány évben mégis viszonylagos nyugalmat teremtett az Égei-tenger északi vidékén az athéniak számára. Az egyre súlyosabb diplomáciai villódzások után a béke összeomlása 341/0-ben újfent nem hozott közvetlen összeütközést a két állam viszonylatában, hanem olyan háborúban nyilvánult meg, mint például Perinthos és Byzantion makedón ostroma (340), amelyet az athéni flotta beavatkozása hiúsított meg, de hasonló konfrontációkra került sor Euboia szigetén és a thrák Chersonésoson is.⁴ Mivel azonban a makedón befolyásépítés folyamatosan és érzékelhetően végigkísérte a 340-es éveket, athéni szempontból a kérdés alapvetően az volt, hogy vajon van-e létjogosultsága a megbékítés politikájának, azaz lehetséges-e még egyenrangú félként tárgyalni Philipposzal egy makedónokkal közös biztonsági rendszer kialakítása érdekében, vagy az együttműködés szándéka már önmagában véve is, legalább hallgatólagosan, alárendeltséget jelez, ezért nincs más megoldás, csak a háború.⁵

Ez a kérdés azonban a 338-as chairóneiai csatában végképp eldőlt, amikor Philippos és Alexandros súlyos vereséget mért Athén, Thébai és más görög polisok egyesített seregére. Ezer athéni esett el a csatában, a foglyok száma pedig elérte a kétezer főt.⁶ Az ütközet döntően alakította át azt a keretet, amelyben Athén és Makedónia viszonya értelmezhető volt. Egyértelművé vált, hogy katonai értelemben sem Athén, sem más görög *polis* nem lehet egyenrangú ellenfele a makedónoknak, ezért a korábbi kérdés már inkább úgy szólt, hogy miként lehet biztosítani Athén számára a lehető legnagyobb önállóságot, illetve meg lehet-e valamiképpen szabadulni a makedón dominanciától. A ma makedónellenesnek címkézett politikusok az önkritika halvány jele nélkül igyekeztek megindokolni, illetve utólag is pozitívan értékelni azokat a lépéseket, amelyek a 338-as vereséghez vezettek. Démosthenés például már a csatában elhunytak állami temetésén elmondott *Halotti beszédében* a Vaksors (Tyché) szeszélyét, illetve a thébai hadvezéreket tette felelőssé a csatavesztésért,⁷ majd 330-ban a Koszorú ügyében elmondott szónoklatában is egy jó ügy érdekében megtett,

3 A philokratési békéhez mindmáig alapvető: Harris 1995: 78–101 és Buckler 2000: 135–132.

4 Magyarul röviden: Kertész 2002: 240. Összefoglalóan: Rhodes 2010: 352–355.

5 „The question was mainly this: was it possible to cooperate with Philip on equal terms or did any cooperation necessarily entail, if not explicit then at least implicit, subordination?” (Allen 2013: 97.)

6 Dem. 18.264, Diod. 16.86.4; Ellis 1976: 198; Hammond 1994: 154; Worthington 2014: 88; magyarul Kertész 2017: 120–123.

7 Dem. 60.19–22. A beszéd magyar fordítása: Horváth 2019.

észszerű és egyben hősiés kísérletként beszélt az ütközethez vezető döntésekről,⁸ és 334-ben ugyanígy érvelt Hypereidés is a Dióndas elleni perben.⁹

A makedónok ellenfeleinek tekintett szónokok személye könnyen azonosítható a 330-as években. Legfontosabb hangadójuk vitán felül Démosthenés, akinek jelentős (bár nem kizárólagos)¹⁰ szerepe volt abban, hogy 339/8 fordulóján Thébai nem engedett Philippos fenyegetésének, hanem szövetségre lépett régi riválisával, Athénnal, és így vállt vállnak vetve vívták meg a makedónok elleni, balul végződő csatát.¹¹ Démosthenés Chairóneia után is visszatérően sürgette a fegyveres ellenállást. Philippos halálhírét (336) kitörő örömmel fogadta, és arra készült, hogy újra összefogva a thébaiakkal kihasználja a trónutódlás okozta bizonytalan helyzetet, ám Alexandros határozott fellépése Thébait és Athént is elkedvetlenítette egy időre.¹² 335-ben Démosthenés perzsa pénzen fegyvereket küldött a thébaiak makedónellenes felkelésének támogatására.¹³ A thébaiak megbüntetése és városuk elpusztítása után Alexandros „követek útján, mint Idomeneus és Duris állítja, tíz vezető államférfi kiadását követelte, de a legtöbb és legmegbízhatóbb forrás csak a következő nyolcét: Démosthenés, Polyeuktos, Ephialtés, Lykurgos, Moiroklés, Démón, Kallisthenés és Charidémos”.¹⁴ Ez a lista nyilvánvalóan a makedónellenes politikusokat tartalmazza.

Mielőtt azonban rátérnénk azokra, akik „makedónbarát” álláspontot képviseltek az athéni közéletben, vizsgáljuk meg, hogy valóban léteztek-e makedónbarát és makedónellenes politikai csoportosulások a 330-as években.

2. Politikai pártok

Az attikai szónokokról írott klasszikus alapmű, F. Blass *Die attische Beredsamkeit* című munkájának fejezetcímei sokatmondók.¹⁵ A III. kötet 2. részének első fejezete: *Redner der patriotischen Partei* (»A hazafias párt szónokai«, ti. Démosthenésen kívül Hypereidés, Lykurgos stb.), a második fejezete: *Redner der makedonischen Partei* (»A makedónpárt szónokai«, ti. Aischinés, Démadés stb.). A későbbiekben is axiomatikus maradt az athéni közélet efféle kettéosz-

8 Dem. 18.197–230.

9 Különösen: Hyp. *Diond.* 2–3, 15–16, 19.

10 Démosthenés minden érdemet magának tulajdonított a szövetségért (Dem. 18.178), ezzel szemben lásd Brun 2015: 211 és Guth 2014.

11 Dem. 18.169–173, Diod. 16.84.4–5, Plut. *Dem.* 18.1–3. Az események háttéréhez lásd Worthington 2013: 241–243.

12 Diod. 17.3–4.

13 Diod. 17.8, Iust. 11.2–3, Plut. *Dem.* 20, 23. Az athéniak végül nem csatlakoztak fegyveresen a thébaiak lázadásához.

14 Plut. *Dem.* 23.4. (Máthé Elek fordítása, módosításokkal.) Vö. Plut. *Phoc.* 17.2. Tíz főről van szó Diodórosnál is (Diod. 17.15.1), ám Arrianos *Anabasis*-ában (1.10.4) kilenc név szerepel, a *Suda* lexikon 'Antipatros'-szócikkében pedig tizenegy (α 2704).

15 Blass 1880: 372.

tása a makedónkérdés mentén,¹⁶ noha azóta a szakirodalomban sokan vitatták, hogy vajon tényleg beszélhetünk-e makedónbarát és makedónellenes csoportosulásokról a 340-es és 330-as években,¹⁷ és az is egyértelmű, hogy a makedónkérdés bár fontos, de nem az egyetlen fontos probléma volt a korabeli Athénban.¹⁸ A mértékadó szakirodalom továbbra is használja a makedónbarát vs. makedónellenes megkülönböztetést,¹⁹ ám néhányan óvatosságra intenek, és felhívják a figyelmet arra, hogy bár egyes szónokok politikai alapállása leegyszerűsítve leírható e jelzőkkel, de egyrészt ez az alapállás idővel változhatott, másrészt stabil politikai csoportosulások e fogalmakkal nem azonosíthatók.²⁰ Már csak azért is érdemes tehát óvatosan bánni velük, mert egyáltalán nem egyértelmű, hogy léteztek-e szilárd, összetartó politikai irányzatok, azaz pártok a korabeli Athénban.

E témában írt tanulmányában M. H. Hansen úgy véli,²¹ három feltételnek kellene teljesülnie ahhoz, hogy pártokról beszélhessünk. Egyrészt léteznie kell egymással versengő csoportoknak, amelyek mindegyike kis számú vezetőt és jelentős számú követőt tartalmaz. Másodszer e csoportoknak egy darabig bizonyos fokú stabilitást és (a vezető[k] irányában) lojalitást kell mutatniuk, amely nem változhat naponta és ügyenként. Harmadszor a csoportoknak versengeniük kell a szavazatok többségének elnyeréséért, amely alapján a győztes csoport érvényesíteni tudja akaratát. (Közvetlen demokráciában ez nem választásokat, hanem pl. népgyűlési szavazatokat jelent.)

Az egyes politikai vezetők körüli csoportosulásokról sok szó esik a forrásainkban,²² azonban egyáltalán nem magától értetődő, hogy ezek a csoportok stabilak lettek volna, illetve valaha is csoportként versengtek volna a szavazatokért.²³ A 330-as évekre vonatkozóan a legfontosabb kútfőink a ránk maradt törvényszéki szónoklatok,²⁴ ezek azonban felemás képet adnak, mert

16 Beloch 1884: 249–250; Schaefer 1887: *passim* (különösen 190–196), Pickard-Cambridge 1914: *passim* (különösen: 395–398).

17 A dichotómiát először R. Sealey (1955: 80–81, lásd még Sealey 1993: 163–167, 173–174) kérdőjelezte meg, az utóbbi időben lásd Brun 2013.

18 A 330-as évek végén jelentkező gabona- és bányászati krízis markánsan megjelenített a politikai életben, Atkinson 1981.

19 Ráadásul tudatos döntés alapján, lásd Will 1983: 9; Bianchi 2005: 317; Westwood 2020: 1 n. 4.

20 Engels 1993: 51–56, Sawada 2019: 337–338. Közismert, hogy a makedónokkal szemben Aischinés sem volt mindig háborúellenes (Dem. 19.10–11), és Démosthenés sem volt mindig békeellenes (vö. Dem. 5).

21 Hansen 2014: 379.

22 Például οἱ ἀμφὶ τὸν Πείσανδρον (Thuk. 8.65.1), οἱ περὶ τὸν Ἐπικράτη καὶ Κέφαλον (Hell. Oxy. 7.2), illetve a 330-as évekre vonatkozóan: τοῖς περὶ τὸν Δημοσθένην (Diod. 17.15.2).

23 Az 5. századi „pártok” létét látszólag megerősítő forrásaink mind a császárkori Plutarchostól valók: Thukydides (Melésias fia) és a *kaloikagathoi* (Plut. *Per.* 11.2), ill. Hyperbolos ostrakismosa (Plut. *Nic.* 11.5).

24 Az egészben vagy jelentős terjedelemben ránk maradt beszédek ebből az évtizedből:

a vádbeszédek jellemzően egyetlen személyre (a vádlottra) vetítenek minden lehetséges visszasságot, és nem hangsúlyozzák az esetleges együttműködőket, nehogy a felelősség súlya is többekre háruljon. Kivételnek tekinthető Hypereidés vádbeszéde *Philippidés ellen* (338–336 között), amelynek célja egy olyan határozat érvénytelenítése (*graphé paranomón*), amely a makedón érdekeket elvtelenül kiszolgáló népgyűlési elnökök (*proedroi*) részére javasolt kitüntetés, ezért a szónok gyakran többes számban beszél az ellenfelekről.²⁵ Aischinés viszont a Koszorú-perben (330) csak az első mondatában, és akkor is csak általánosságban beszél arról, hogy Démosthenésnek támogatói is vannak,²⁶ de a későbbiekben csak Démosthenést (illetve olykor a *de iure* alperes Ktésiphónt) támadja.

Ezzel szemben a védőbeszédekben olykor feltűnnek a vádló alakja mellett a vele egy húron pendülők, vagy ahogy Aischinés még 343-ban mondta: „az egységfrontba szervezett szónokok”,²⁷ akik együttes erővel törnek a vádlott (vagy éppen a haza) vesztére. Hypereidés 334-ben azt állítja, hogy a felperes Dióndas már ötven vádiratot nyújtott be, „ráadásul az összeset mások szolgálatában! Saját nevükkel ugyanis – nehogy előtérbe kerüljenek – nem mernek keresetet benyújtani, a te gátlástalanságodat azonban tökéletesen kihasználják.”²⁸ Hogy kik ezek a mások, akik Dióndast használják politikai strómanként, azt nem árulja el, de nyilván az általa makedónbarátnak tekintett szónokokra gondol, mert korábban ezt mondta: „Nézzétek meg, a nevével jegyzett ötven feljelentéssel Dióndas Philippos támogatói ellen soha egyetlen pert sem kezdeményezett, ellenfeleit viszont folyvást gyalázza minden bírósági perben.”²⁹ Démosthenés sem csak vádlóját, Aischinést tartja felelősnek hazája sorsáért a 330-as Koszorú-perben, hanem néhány alkalommal megemlíti a vele együttműködőket is: „De visszatérek tárgyamra: miután Aischinés jól összehozta az amphissai háborút, munkatársaival közösen (συμπεραναμένων δὲ τῶν ἄλλων τῶν συνεργῶν αὐτοῦ) pedig a végletekig fokozták a thébaiak elleni elkeseredést, csakugyan az lett a vége, hogy Philippos ellenetek támadt...”³⁰ Ha azonban azt szeretnénk megtudni, hogy

Hyp. 1, 2, *Dion.*; Lyc. 1; Aeschin. 3; Dem. 18. Nem törvényszéki beszédek: Isocr. 12, *epist.*3; Dem. 17 (tényleges szerzője valószínűleg nem Démosthenés, lásd Horváth 2013).

25 Hyp. 2: „egy szabad városban zsarnokok szekerét tolják...” (fr. I), „Ráadásul ezek bal-szerencséjében gyalázzák a népet” (fr. X). Lásd még Hyp. 2.1–2. (Horváth 2001: 75.) A többes számot az is indokolhatja, hogy néhányan társszónokként támogathatták Philippidést, Whitehead 2000: 47.

26 Aeschin. 3.1: „Látjátok az ügyeskedést, athéni férfiak: lám, hogy csatasorba álltak egyesek, és szerte az Agorán kérvényekkel próbálják elérni, hogy ne a szokott mérték szerint történjenek a dolgok városunkban.”

27 οἱ συντεταγμένοι ῥήτορες, Aeschin. 2.74.

28 Hyp. *Dion.* 26. (Horváth László ford.)

29 Hyp. *Dion.* 9. (Horváth László ford.) Lásd még: Hyp. *Dion.* 11, 21–22.

30 Dem. 18.163. (Gyomlay Gyula fordítása, módosításokkal.) Lásd még: Dem. 18.161, 18.234.

kik azok a személyek, akiket Démosthenés Aischinés társainak tart, mindössze egyetlen szakaszra vagyunk utalva: „amikor mindjárt a gyászos esemény (ti. Chairóneia) után a népnek választania kellett valakit, aki az elesettek fölött gyászbeszédet tartson, akármilyen szép hangod van, bizony mégsem téged választott, pedig te is a jelöltek közt voltál, sem Démadést, pedig épp azelőtt ő kötötte meg a békét, sem Hégémónt, sem senki más közületek (οὐδ’ ἄλλων ὑμῶν οὐδένα), hanem engem. Aztán mikor előléptél te meg Pythoklés, gorombán és szégyentelenül, Zeusra és az istenekre, és ugyanazzal vádoltatok és gyaláztatok, mint amivel most is teszed, akkor aztán még inkább engem választottak.”³¹

Azért kivételes ez a szakasz, mert Démosthenés itt név szerint említ rögtön három személyt is, akik szerinte Aischinés köréhez tartoztak a chairóneiai csata utáni időszakban. Amennyire a forrásainkból kiderül, közülük sem Hégémón,³² sem Pythoklés³³ nem tűnik jelentős figurának az athéni közéletben, Démadésról pedig később bővebben esik még szó. Azt azonban érdemes megfigyelni, hogy Démosthenés a halotti beszédre pályázók között említi Aischinés mellett (és egyben vetélytársaként) Démadést és Hégémónt, de csak Pythoklésről állítja, hogy Aischinésszel együtt emelkedett szólásra Démosthenés ellenében. Tartós csoport-együttműködésre ez a szakasz sem utal.

A politikai klikkek létére tehát csak elszórt utalásokat találunk, és Hansennek igaza lehet abban, hogy ha valóban jelentős szerephez jutottak volna a közéletben, akkor valószínűleg többet hallanánk róluk. Nem ismerünk egyetlen olyan bírósági vagy népgyűlési döntést sem, amelyet utólag valamilyen politikai klikk működésével magyaráztak volna. Ha el kellett ismerni vagy meg kellett magyarázni, hogy egy szavazásnál miért a másik fél álláspontja kerekedett felül, akkor szóba jöhetett, hogy az ellenfél nagyszerű szónok (pl. Aeschin. 3.97–102, Dem. 18.132), hogy „nem hallgatták végig a beszédem” (pl. Dem. 19.8, 23–24, 45–46), hogy megvesztegették a *proedros*okat (pl. Aeschin. 3.3) vagy akár a népgyűlés/bíróság tagjait (pl. Aeschin. 1.86; Lys. 29.12.); vagy végül az az érv is, hogy az adott javaslatot a népgyűlés végén nyújtották be, és arról sokan már nem értesültek (Aeschin. 3.126; Dem. 21.193). De olyan magyarázatot egyetlen ízben sem találunk a szónoki beszédekben, hogy „az ellenfelem támogatói megtöltötték a népgyűlést/bíróságot, pedig ha a szavazáson a polgárok arányosan vettek volna részt, akkor nem maradok alul”. A források inkább felnagyíthatják az ilyen együttműködések szerepét az ellenfélre vonatkozóan, hogy befeketítsék, mintsem hogy kisebbítenék azokat.³⁴

31 Dem. 18.285. (Gyomlay Gyula fordítása, módosításokkal.)

32 Valószínűleg azonos a 327/6-os év archónjával (Lambert 2012: 392) és egy 321/0-ra (?) datált feliraton említett határozat betérjesztőjével (IG II² 1469B, 122, Lambert 2012: 177 n. 131). A *Suda* szerint (s.v. Ἡγήμων, η 53) írt egy drámát *Philinna* címen.

33 Pythodóros fia. Démosthenés szerint korábban az ő barátja volt, de miután Pythoklés Philipposnál járt, elkezdte kerülni a Démosthenésszel való találkozást, és inkább Aischinésszel társalgott az Agorán (Dem. 19.225 és 314). Vagyonos családból származott, vállalt *triérarchiát* és egy *symmoría* vezetését is, Davies 1971: 485. Bizonytalan, hogy azonos-e azzal a Pythoklésszel, akit Phókiónnal egyszerre ítélték halálra, Plut. *Phoc.* 35.5.

34 Hansen 2014: 399.

3. Véleményvezérek

Ha nagyszámú követőből álló politikai pártok nem voltak is, vajon volt-e következetes együttműködés azon szónokok között, akiket ma jellemzően makedónbarátnak szoktak címkézni? A forrásaink, úgy tűnik, ezt is cáfolják, és a legfőbb makedónbarátok inkább tekinthetők önálló véleményvezéreknek, mint kooperáló politikusoknak.

Démosthenés markánsan makedónellenes politikájával gyakran Isokratés és Speusipposz Philipposz-párti véleményét szokták szembeállítani,³⁵ e két személy azonban több ok miatt sem vehető számításba jelen vizsgálódásunk során. Egyrészt egyikük sem tekinthető valódi politikai ágensnek, hiszen nincs nyoma annak, hogy aktívan részt vettek volna az athéni közéletben, vagy felszóltak volna a népgyűlésen. Isokratés szónokiskolát működtetett Athénban, Speusipposz pedig Platón unokaöccseként az Akadémia vezetője lett (348–340). Isokratés Philipposzhoz címzett, tanácsadó jellegű írásai³⁶ legfeljebb az athéni értelmiség szűk rétegét érdekelhették, a szónokok körében azonban a leghalványabb reakciót sem váltották ki. Reflektált viszont rájuk Speusipposz, név szerint is említve Isokratést, és hiányolva művéből többek közt azon nagyszerű szolgálatok felsorolását, amelyeket Philipposz családja a görögségnek tett.³⁷ E behízelt gondolatok miatt a Speusipposz-levelet R. Sealey az antik görög irodalom „talán legkellemetlenebb írásának” nevezte.³⁸ Másrészt tehát azért sem vehetjük őket számításba, mert láthatóan Isokratés és Speusipposz sem egymás elbarátaiként, hanem egymással is vetélkedő értelmiségiként alkották műveiket. Azonban egyikük írásai sem vezettek kézzel fogható politikai eredményre Athénban vagy Philipposz udvarában.³⁹ Harmadszor, sem Speusipposz, sem Isokratés nem élt sokáig a 330-as években, hiszen előbbi 339-ben, utóbbi pedig 338-ban hunyt el.⁴⁰

A 330-as években három jelentős athéni politikusra szokták alkalmazni a makedónbarát jelzőt: Aischinészre, Phókiónra és Démadészre.⁴¹ E jelzőt bizonyos források alapján valóban meg is érdemelték. Plutarchos szerint Phókiónt és Démadést barátjának (*philoí*) tekintette a makedón Antipatrosz,⁴² Aischinész

35 Magyar nyelven többek közt Kertész 2000: 59, Kertész 2002: 239–240, Kertész 2022: 75.

36 Ezek a *Philipposz* c. beszéd 346-ban (Isocr. 5), illetve a *Philipposzhoz* c. 342-ben és 338-ban írott levelek (Isocr. *epist.*2 és *epist.*3).

37 Speus. 1. A levélhez lásd Natoli 2004: 102–109.

38 „The letter of Speusipposz is perhaps the most disagreeable writing in the preserved corpus of ancient Greek literature.” (Sealey 1993: 167.)

39 Ezt Markle (1976: 98) nem így látja, de vö. Natoli 2004: 42–45, 50–56.

40 Natoli 2004: 54, Gray 2013: 6352.

41 Kertész 2000: 59, 64; 2022: 111, 121.

42 „Állítólag Antipatrosz maga kijelentette, hogy Athénban két barátja (*philoí*) van, Phókión és Démadész, csak éppen az egyiket nem tudja rábeszélni, hogy bármit elfogadjon tőle, a másikat pedig képtelen kielégíteni ajándékaival.” (Plut. *Phoc.* 30, Máthé Elek ford.)

pedig nem cáfolta meg a 330-as Koszorú-perben mondott beszédében, hogy Alexandrosszal hivatásos vendégbaráti viszonyban (*xenia*) állt.⁴³ Hármuk közül Aischinés tűnhet a „lehangosabbnak”, mert mindhárom ránk maradt törvényszéki beszédét (346, 343, 330) részben vagy egészben Démosthenés és az általa képviselt makedónpolitika ellen írta. Aischinés tényleges politikai szerepvállalása azonban nagyobb részben a 340-es évekre, a philokratési békekötés idejére és annak utóéletére korlátozódik. A következő évtizedben csak azt tudjuk róla, hogy *pylagorasként* részt vett a Negyedik Szent Háború kirobbanásához vezető vitában a Delphoi Amphiktyonia tanácsában 339 tavaszán, majd tagja volt 338-ban a chairóneiai csata utáni, Philipposhoz küldött békedelegációknak, aztán 336-ban vádat emelt a Démosthenésnek aranykoszorút javasoló Ktésiphón ellen, 330-ban pedig elvesztette a bíróság elé került pert, és karrierje ezzel végleg véget ért.⁴⁴ Felirata Athénban nem maradt fenn, népgyűlési indítványa ebben az időszakban nem ismert.

Aischinésnél valamivel aktívabb volt viszont ezekben az években „Phókión, a »Derék«, aki Démosthenés körével szemben politizált”.⁴⁵ A róla kialakult képet főleg Plutarchos életrajza formálta, illetve Diodóros 16–18. könyvének egyes részletei és Cornelius Nepos Phocion-életrajza.⁴⁶ Ezekből egy mérsékelt, önálló, megvesztegethetetlen, kevés szavú, bölcs hadvezér és államférfi képe bontakozik ki, aki a tetteket mindig a szavak elé helyezte. Mindezen tulajdonságai alapján feltűnő a kontraszt Démadésszal, aki épp az ellentétének tűnik. A valóság bizonyára sokkal árnyaltabb lehetett, hiszen – Démadésszal szemben – Phókiónnal igen kedvezően bánt az irodalmi hagyomány.⁴⁷ „Makedónbarátságát” mindenestre árnyalja az a tény, hogy a 340-es években több ízben is sikeres hadvezérként (*stratégos*) szolgálta hazáját a makedónokkal vagy szövetségeseikkel szemben: 348-ban és 341-ben Euboián, 340/339-ben Byzantionnál.⁴⁸ Jelentős politikai szerepe volt a 330-as évek számos történelmi pillanatánál, 336/5-ben pedig a bulé tagja volt.⁴⁹ Az évtizedben újraértelmezett makedónkérdést, illetve Phókión erre adott válaszát nagyszerűen foglalja össze Plutarchosnál

43 „Ez a Démosthenés, aki mostanában Alexandros-ellenességét bizonygatja (azelőtt meg nyilván Philippos-ellenes volt), és aki az Alexandros-hoz fűződő vendégbarátságomat (*xenia*) hozza föl ellenem...” (Aeschin. 3.66) Plutarchos szerint Phókión is Alexandros vendégbarátja volt, Plut. *Phoc.* 17.9, *Alex.* 39.4.

44 Részletesebben: Bajnok 2017: 41–45.

45 Φωκίων μὲν ὁ χρηστός, ἀντιπολιτευόμενος τοῖς περὶ τὸν Δημοσθένην. (Diod. 17.15.2, Illés Imre Áron ford.) A „Derék” (Chrétos) jelző Plutarchosnál és Neposnál is szerepel.

46 Tritle 1988: 146–149.

47 Ez jelentős részben Phaléroni Démétriosnak köszönhető, Tritle 1988: 5–7, Bearzot 2013: 5302.

48 Egy 349/8-ra datált, Orontés (Mysia korábbi *satrapése*) számára készült kitüntetési határozaton Charés és Charidémos mellett szerepel Phókión neve is (IG II³, 1 295, 29), vö. Dem. 21.164. 340/339-ben viselt stratégosi tisztségét két felirat is igazolja (IG II² 1628, 436 [326/5], ill. IG II² 1629, 957 [325/4]).

49 Agora XV 42, 206. Erről a feliratról ismerjük Phókión *démotikonját*: Potamios.

megőrzött, az athéni néphez szóló mondása: „Én csak azt mondhatom, hogy vagy magatok legyetek erősek a fegyverekben, vagy legyetek barátai azoknak, akik erősek.”⁵⁰ E gondolat alapján Phókión nem volt eleve háborúellenes és makedónbarát, hanem a korábbi tapasztalatai vezették arra a fölismerésre, hogy ha Athén nem elég erős önmagában, akkor muszáj jó viszonyra törekednie Philipposzal és Alexandrosszal.⁵¹

Hármuk közül vitán felül Démadés volt a legaktívabb közéleti szereplő a 330-as években. Plutarchos életrajzai alapján egy megvesztegethetőségét nyíltan felvállaló, a szót nagyszerűen csavaró, gátlástalan politikus képe rajzolódik ki előttünk,⁵² más forrásokból azonban világos, hogy Démadés elképesztő népszerűsége tett szert Athénban ezekben az években: bronzszobrot állítottak neki az Agorán, ingyenes étkezést kapott a Prytaneionban.⁵³ Számos feliraton szerepel a neve előterjesztőként: a róla monográfiát író P. Brun 18 hozzá köthető fennmaradt határozatot említ, amelyek közül hét a 330-as évekből származik,⁵⁴ és mindezen felül hét irodalmi forrásban hivatkozott feliraton is szerepel a neve.⁵⁵ Ha hihetünk Diodórosnak, akkor a „makedónbarát” Démadés harcolt az athéni seregben a chairóneiai csatában, majd fogságba esve szókimondóan megróttta Philippost, amiért az mértéktelenül ünnepelte győzelmét: „»Király, ha már a Vaksors Agamemnón szerepét osztotta rád, nem szégyelled, hogy Thersités módjára viselkedsz?« A találó kritika hallatán Philippost mintha kicserélték volna...”⁵⁶ Akár tényleg így esett Démadés első találkozása Philipposzal és Alexandrosszal, akár nem, az bizonyos, hogy a következő időszakban minden fontos tárgyaláson ott volt, amit a makedónokkal folytattak. Hypereidés *Dióndas elleni* beszédének egy szakasza jól bemutatja, hogy bármennyire ellen-szenves volt is Démadés politikája a makedónellenes szónokok számára, közreműködése és pusztá személye is nélkülözhetetlennek bizonyult Athénban: „Hiszen ki ne keseredne el látva, hogy a népgyűlésen akárhányszor követelitek: előterjesztése szövegéből húzzon ki valamit, Démadés nem hajlandó megtenni – ha pedig netán mást készültök javasolni, kijelenti, elmegy a városból

50 Plut. *Phoc.* 21.1. (Máthé Elek ford.)

51 Trittle 1988: 111–112.

52 „Démadés ugyanis, aki maga is csak az állam hajóroncsa volt, olyan botránnyosan élt és vezette az állam ügyeit, hogy amikor megöregedett, Antipatros azt mondta: akár-csak egy áldozati állatból, nem maradt belőle más, csak a nyelve és a belei.” (Plut. *Phoc.* 1.3, Máthé Elek fordítása.) Démadésról szóló további lesújtó megjegyzések: Plut. *Dem.* 11.5, *Phoc.* 20.6, 30.4–7.

53 Dinar. 1.101. A népszerűségét részben annak köszönhette, hogy lovai révén olympiai győzelmet aratott, bár a *Suda* ezen értesülését (s.v. Δημάδης, δ 415) semmilyen más forrás nem erősíti meg. Kertész 2022: 111.

54 Brun 2000: 177.

55 Liddel 2020: 1.620–676.

56 „Βασιλεῦ, τῆς τύχης σοι περιθείσης πρόσωπον Ἀγαμέμνονος αὐτὸς οὐκ αἰσχύνῃ πράττων ἔργα Θερασίτου; τὸν δὲ Φίλιππον τῆ τῆς ἐπιπλήξεως εὐστοχία κινηθέντα τοσοῦτο μεταβαλεῖν τὴν ὄλην διάθεσιν ὥστε...” (Diod. 16.87.2.) Vö. Plut. *Dem.* 20.3, Iust. 9.4.1.

– majd előáll valamelyik bennfentese (τις τῶν κοινωνῶν αὐτοῦ), és előadja: úgy, ahogy van, szavazzátok meg, hogy alkalmatok lehessen Démadés segítségével rabigába hajtani a fejeteket (ὅπως ἂν δουλείαν ὑπάγειν ὑπὸ Δημάδου ἔχητε).⁵⁷ Bár a 320-as években – Hypereidés vádja nyomán – számúzták egy időre Démadést, nélkülözhetetlenségét újfent igazolta, amikor 322-ben visszahívták.⁵⁸

E három „makedónbarát” politikus között számos ponton kimutatható véleménykülönbség állt fenn a vizsgált korszak során. A chairóneiai csata előtt Philippos békeajánlatot tett Athén és Thébai számára is,⁵⁹ és ezen ajánlat megvitatása során az időközben Athénba érkező Phókión „igyekezett meggyőzni a népet, hogy mivel Philippos békét akar és szerfölött tart a háborútól, fogadják el a javaslatát”,⁶⁰ és ne akarjanak Boiótiában háborúzni. Nem tudunk róla, hogy Aischinés vagy Démadés kiállt volna Phókión mellett: Aischinés a békejavaslatról szóló vita létét is tagadja,⁶¹ Démadés pedig sok ezer athéni polgárral együtt harcolt a chairóneiai csatában.⁶²

Már említettük Démadés Philippos előtt tett bátor felszólalását a vesztes ütközetet követően. Ugyanekkor odahaza Phókiónt bízták meg a város védelmének megszervezésével,⁶³ ám az ostromra nem került sor, mert Philippos hamar békét és szövetséget kötött Athénnal. E békekötést (amelyet a szakirodalomban olykor Démadés-féle békeként is említenek)⁶⁴ gyakran Démadés, Phókión és Aischinés közös követjárása eredményének tudják be,⁶⁵ holott a források egyszer sem említik őket együtt az esemény kapcsán, sőt Phókión részvételére semmilyen kútfő nem utal.⁶⁶ Philippos még a 338/7-es év telén pánhellén kongresszust hívott össze Korinthosba, amelyen közös békét (*koiné eiréné*) hirdettek. E békemű megítélésében szintén jól dokumentálható a Phókión és Démadés között fennálló ellentét: „Phókión azon a véleményen volt, hogy el kell fogadni

57 Hyp. *Dion.* 22. (Horváth László fordítása.) E különös szakasz részletes elemzéséhez lásd Kucharski 2022: 406.

58 Deinarchos 323-ban Démosthenésszel együtt említi Démadést, panaszkodva befolyására és korrupsztására (Din. 1.7, 11, 89, 101, vö. Din. 2.15). 322-ben a városba visszatért és polgárjogába újfent beiktatott Démadés indítványára ítélték halálra Démosthenést és Hypereidést Athénban (Plut. *Dem.* 28.2).

59 Aeschin. 3.148–151.

60 Plut. *Phoc.* 16.1.

61 Aeschin. 3.149. Aischinés e ponton ellentmondásba kerül saját magával, lásd Carey 2000: 215 n. 168.

62 Diod. 16.87.1. L. Tritle (1988: 112) szerint Phókión, miután javaslatát leszavazták, nem kérdőjelezte meg az athéniak döntését, hanem részt vett a csata stratégiai előkészítésében.

63 Plut. *Phoc.* 16.4. A kezdeti réműlethez és a kétségbeesett athéni lépésekhez lásd Kertész 2000: 63–64.

64 Grote 1853: 699–700; Mitchel 1962: 224; Gallo 2019, 360.

65 Tritle 1988: 113; Kertész 2000: 64; Worthington 2013: 256. (Worthington hivatkozásai számos ponton tévesek.)

66 Démadés részvétele a csata utáni békekötésben: Dem. 18.285, Diod. 16.87.3. Aischinés részvétele: Aeschin. 3.227 és Dem. 18.282.

Philippos békés és jó szándékú politikáját; de amikor Démadés azt javasolta, hogy a város fogadja el a közös békét, és vegyen részt a görögök együttes gyűlésén, nem volt hajlandó hozzájárulni a javaslatához, amíg meg nem tudják, hogy mit követel Philippos a görögöktől. Nézetével a válságos viszonyok között kisebbségben maradt.”⁶⁷

Az évtized következő jelentős fordulópontja Philippos 336-ban bekövetkezett halála. Ez értelemszerűen reményt adott a makedónellenes politikusoknak, ezért Démosthenés áldozati ünnepeket javasolt, sőt szentély felállítását a királyt meggyilkoló Pausanias tiszteletére.⁶⁸ Phókión nem támogatta e javaslatokat, hiszen „az a hadsereg, amely ellen Chairóneinál harcoltak, egyetlen emberrel lett csak kevesebb”.⁶⁹ Az ébredő athéni és thébai reményeket azonban rövidesen letörte Alexandros gyors hatalomátvétele: hamar Thébai falai alá ért, és Athén e hírre jobbnak látta gyorsan követséget meneszteni hozzá, hogy bocsánatáért esedezzenek, amiért nem ismerték el elég gyorsan a hatalmát.⁷⁰ E követséget talán Démadés vezette,⁷¹ és eredetileg Démosthenés is részt vett volna rajta, csak hogy ő útközben visszafordult a Kithairón-hegységnél, mert úgy döntött, jobb, ha nem kerül Alexandros szeme elé.⁷² Phókión és Aischinés e követségben vállalt szerepéről semmilyen forrás nem tudósít.

Egy évvel később következett be Thébai lázadása és Alexandros által elrendelt pusztulása (335), amely újfent óriási riadalmat okozott Athénban. Alexandros követelését a makedónellenesnek tekintett szónokok kiadátásáról (lásd fent) egyetlen athéni politikus támogatta: Phókión. Szerinte Démosthenésnek és társainak „Leós leányait és a Hyakinthidákat kell utánozniuk:⁷³ vállalják önként a halált annak érdekében, hogy semmi végzetes dolog ne érje hazájukat. Férfiatlan gyávasággal vádolta azokat, akik nem hajlandók meghalni a városért. A nép azonban ellenséges érzülettel hallgatta szavait, így a javaslatát zajosan visszautasították.”⁷⁴ Diodóros szerint éppen Démadés volt az, aki ezután némi kenőpénz fejében benyújtott egy ravaszul megfogalmazott határozatot, amely tartalmazott egy Alexandroshoz címzett könyörgést, illetve egy ígéretet a szónokok törvények szerinti megbünteté-

67 Plut. *Phoc.* 16.4–5. (Máthé Elek ford.)

68 Aeschin. 3.160.

69 Plut. *Phoc.* 16.6. (Máthé Elek ford.)

70 Diod. 17.4.4–7.

71 [Démadés]: *A tizenkét évről*, 14. Lásd Brun 2000: 72; Dmitriev 2021: 291–296; Kucharski 2022: 407.

72 Aeschin. 3.161, Diod. 17.4.8.

73 Az athéni mitikus emlékezet ezen önfeláldozó szereplőit Démosthenés is említette a *Halotti beszédben* (Dem. 60.27 és 29), ezért okkal feltételezhető, hogy Phókión saját korábbi gondolatmenetét fordítja itt ravaszul Démosthenés ellen, Horváth 2019: 76–77.

74 Diod. 17.15.2. (Illés Imre Áron ford.) A Plutarchosnál (*Phoc.* 17.2–4) szereplő leírás csak részleteiben más, tartalmában azonos Diodóroséval.

sére – amelyre végül nem került sor.⁷⁵ Démadés és Phókión véleménye tehát ebben a helyzetben is eltérő volt, miközben Aischinés semmilyen megnyilvánulásáról nem értesülünk.

4. Következtetés

Bár gyakran említik együtt Aischinést, Phókiónt és Démadést mint a makedónok három athéni barátját, forrásaink szerint igen korlátozott volt az együttműködésük a 330-as években. A Koszorú-perben (330) elhangzó visszatekintésben sem Aischinés, sem Démosthenés nem utal e szereplők kooperációjára vagy bármilyen makedónbarát párt létezésére. A vizsgált időszak történelmi fordulópontjainál (Chairóneia, Alexandros hatalomátvétele, Thébai pusztulása) kimutatható különbséget találunk Phókión és Démadés politikája között, akik vitathatatlanul fontos alakítói voltak az athéni döntéseknek. Ezzel szemben Aischinésről megállapítható, hogy a források alapján nem vett részt azokban a vitákban, amelyek e fordulópontokhoz kapcsolódtak, hanem politikai jelentőségét ránk maradt szónoklatai nagyítják fel.

Úgy tűnik tehát, hogy nem létezett „makedonische Partei”, ahogy általában véve sem voltak pártok a korabeli Athénban. Voltak ezzel szemben a népgyűlési vitákon véleményvezérként fellépő szónokok, akik között egyesek jobban hajlottak a makedónokkal való együttműködésre, mások inkább a konfrontáció lehetőségét keresték. E szónokok sorsa azonban a makedónokhoz fűződő barátságuktól vagy ellenszenvüktől függetlenül csekély változatosságot mutat az Alexandros halálát követő felfordulás és az athéni demokrácia pusztulása idején: 322-ben Démosthenést öngyilkosságba kergették, Hypereidésnek pedig még a nyelvét is kivágták; 318-ban Phókiónt maguk az athéniak végezték ki, Démadést Kassandros gyilkoltatta meg. Aischinés azon kevesek közé tartozott, aki bár önkéntes száműzetésben, de természetes halállal halhatott meg.

75 Diod. 17.15.3–5, és hasonlóképp Plut. *Dem.* 23.6. Elképzelhető, hogy ennél körülményesebb eljárásra volt szükség Alexandros megnyugtatósához, amelyben Phókión is szerephez jutott, lásd Arr. 1.10.6, Plut. *Phoc.* 17.5–8.

FORRÁSOK

- Aeschin. Aischinés
 Agora The Athenian Agora Inscriptions
 Arr. Arrianos: *Anabasis Alexandri*
 Dem. Démosthenés. A 18. és 19. szónoklat magyarul: Gyomlay 1896.
 Diod. Diodóros: *Bibliotheca historica*. A 17. könyv magyar fordítása: Illés 2021.
 Dinar. Deinarchos
 Hell. Oxy. *Hellenica Oxyrhynchia*
 Hyp. Hypereidés. Magyarul: Horváth 2001 és Horváth 2015.
Dion. Dióndas elleni beszéd
 IG Inscriptiones Graecae
 Isocr. Isokratés. Magyarul: Rokay 2011–2015.
epist. Isokratés levelei
 Iust. Iustinus: *Epitome*. Magyarul: Horváth–Bollók 1992.
 Lyc. Lykurgos
 Lys. Lysias
 Plut. Plutarchos: *Vitae paralelae*. Magyarul: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. Máthé Elek
Alex. Alexandros-életrajz
Dem. Démosthenés-életrajz
Nic. Nikias-életrajz
Per. Periklés-életrajz
Phoc. Phókión-életrajz
 Speus. Speusippos. Lásd Natoli 2004.
 Suda *Suidae Lexicon*, 5 vols., ed. Ada Adler, Leipzig, 1928–1938. Angol fordítás: *Suda On Line* (<http://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol.html>, 2022. jún. 30.)
 Thuk. Thukydídés: *A peloponnésosi háború*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allen, Danielle S. 2013: *Why Plato Wrote*. Wiley-Blackwell.
 Atkinson, J. E. 1981: Macedon and Athenian Politics in the Period 338 to 323 BC. *Acta Classica, South Africa* (24.) 37–48.
 Bajnok Dániel 2017: *Magánélet az Agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen*. Budapest.
 Bearzot, Cinzia 2013: Phokion. In: Roger S. Bagnall et al. (edd.): *The Encyclopedia of Ancient History*. Wiley-Blackwell, 5301–5302.
 Beloch, Julius 1884: *Die attische Politik seit Perikles*. Leipzig.
 Bianchi, Erika 2005: The Law of Eukrates (336 B.C.): A »Democratic Trick«? *Studia Historica, Universidad de Salamanca* (23.) 313–330.

- Blass, Friedrich 1880: *Die attische Beredsamkeit. Dritte Abtheilung. Zweiter Abschnitt: Demosthenes' Genossen und Gegner.* Leipzig.
- Brun, Patrice 2000: *L'Orateur Démade. Essai d'histoire et d'historiographie.* Bordeaux.
- Brun, Patrice 2013: Y avait-il vraiment des anti-Macédoniens à Athènes entre 338 et 323? A propos d'un nouveau fragment d'Hypéride 'Contre Diondas'. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (187.) 87–92.
- Brun, Patrice 2015: *Démosthène: Rhétorique, pouvoir et corruption à Athènes.* Paris.
- Buckler, John 2000: Demosthenes and Aeschines. In: Ian Worthington (ed.): *Demosthenes. Statesman and Orator.* London–New York, 114–158.
- Carey, Christopher 2000: *Aeschines.* Austin.
- Davies, John K. 1971: *Athenian Propertied Families 600–300 B.C.* Oxford.
- Dmitriev, Sviatoslav 2021: *The Orator Demades. Classical Greece Reimagined through Rhetoric.* Oxford.
- Ellis, John R. 1976. *Philip II and Macedonian Imperialism.* London.
- Engels, Johannes 1993: *Studien zur politischen Biographie des Hypereides. Athen in der Epoche der lykurgischen Reformen und des makedonischen Universalreiches.* 2. Auflage. München.
- Gallo, Luigi 2019: Allies and Foes (II): Politicians Without Transmitted Speeches. In: Gunther Martin (ed.): *The Oxford Handbook of Demosthenes.* Oxford, 353–362.
- Gray, B. D. 2013: Speusippos. In: Roger S. Bagnall et al. (edd.): *The Encyclopedia of Ancient History.* Wiley-Blackwell, 6352–6353.
- Grote, George 1853. *History of Greece.* Vol. XI. London.
- Guth, Dina 2014: Rhetoric and Historical Narrative: The Theban-Athenian Alliance of 339 BCE. *Historia* (63.) 151–165.
- Gyomlay Gyula 1896: *Demosthenes politikai természetű törvényszéki beszédei. (Görögül és magyarul.) Második kötet. XIX. A hűtlen követség ügyében. XVIII. A Koszorú ügyében.* Budapest. (Újabb, egynyelvű kiadás: 1975.)
- Hammond, N. G. L. 1994. *Philip of Macedon.* London.
- Hansen, Mogens Herman 1991: *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principle and Ideology.* Oxford.
- Hansen, Mogens Herman 2014: Political Parties in Democratic Athens? *GRBS* (54.) 379–403.
- Harris, Edward M. 1995: *Aeschines and Athenian Politics.* New York–Oxford.
- Horváth János – Bollók János 1992: *Világkrónika. A kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből.* Fordította Horváth János, sajtó alá rendezte Bollók János. Békéscsaba.
- Horváth László 2001: *Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése.* Budapest.

- Horváth László 2013: Az Alexandrosszal kötött szerződés (Corpus Demosthenicum XVII.): A szerzőség kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* (57.) 1. 81–91.
- Horváth László 2015: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*. Budapest.
- Horváth László 2019: Démosthenés: *Halotti beszéd*. Az eredetiség kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* (63.) 67–84.
- Illés Imre Áron 2021: *Nagy Sándor uralkodása. Diodóros Történeti könyvtárának 17. könyve*. Szeged–Budapest.
- Kertész István 2000: *Hellénisztikus történelem*. (História könyvtár monográfiák 13.) Budapest.
- Kertész István 2002: *Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig*. Budapest.
- Kertész István 2017: *A görög-római hadművészet fejlődése. A trójai háborútól Julius Caesar koráig*. Budapest.
- Kertész István 2022: *Nagy Sándor, a hódító*. Kossuth.
- Kucharski, Janek 2022: Hyperides, Diondas, and the First Ascendancy of Demades. In: *The Orators and Their Treatment of the Recent Past. Trends in Classics 133*. Ed. Aggelos Kapellos. Leiden, 397–411. (megjelenés előtt)
- Lambert, Stephen 2012: *Inscribed Athenian Laws and Decrees 352/1–322/1 BC. Epigraphical Essays*. Leiden–Boston.
- Liddel, Peter 2020: *Decrees of Fourth-Century Athens (403/2–322/1 BC)*. Vols. I–II. Cambridge.
- Markle, Minor M. 1976: Support of Athenian Intellectuals for Philip: A Study of Isocrates' *Philippus* and Speusippus' *Letter to Philip*. *The Journal of Hellenic Studies* (96.) 80–99.
- Máthé Elek (ford.) 1978: *Plutarkhosz. Párhuzamos életrajzok*. Budapest.
- Mitchel, Fordyce W. 1962: Demades of Paeonia and IG II2. 1493, 1494, 1495. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (93.) 213–229.
- Natoli, Anthony Francis 2004: *The Letter of Speusippus to Philip II. Introduction, Text, Translation and Commentary*. Stuttgart.
- Pickard-Cambridge, Arthur W. 1914: *Demosthenes and the Last Days of Greek Freedom. 384–322 B.C.* New York–London.
- Rhodes, Peter J. 1994: The Ostracism of Hyperbolus. In: *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*. Edd. Robin Osborne, Simon Hornblower. Oxford, 85–98.
- Rhodes, Peter J. 2010: *A History of the Classical Greek World 478–323 BC. Second Edition*. Wiley-Blackwell.
- Rokay Zoltán 2011–2015: *Iszokratész attikai rétor művei. I–II. kötet*. Görög eredetiből fordította: Rokay Zoltán. Textus Receptus III.1–2. Óbecse.
- Sawada, Noriko 1996: Athenian Politics in the Age of Alexander the Great: A Reconsideration of the Trial of Ctesiphon. *Chiron* (26.) 57–84.

- Sawada, Noriko 2019: Allies and Foes (I). Aeschines, Hyperides, Lycurgus. In: Gunther Martin (ed.): *The Oxford Handbook of Demosthenes*. Oxford, 337–351.
- Schaefer, Arnold 1887: *Demosthenes und seine Zeit. Zweite Revidierte Ausgabe. Band 3*. Leipzig.
- Sealey, Raphael 1955: Athens after the Social War. *The Journal of Hellenic Studies* (75.) 74–81.
- Sealey, Raphael 1993: *Demosthenes and His Time. A Study in Defeat*. Oxford.
- Squillace, Giuseppe 2013: Demades. In: Roger S. Bagnall et al. (edd.): *The Encyclopedia of Ancient History*. Wiley-Blackwell, 1988–1989.
- Trittle, Lawrence A. 1988: *Phocion the Good*. London – New York – Sydney.
- Whitehead, David 2000: *Hyperides. The Forensic Speeches*. Oxford.
- Will, Wolfgang 1983: *Athen und Alexander. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr.* München.
- Worthington, Ian 2013: *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*. Oxford.
- Worthington, Ian 2014: *By the Spear: Philip II, Alexander the Great, and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*. Oxford.